

Калин Михайлов, доц. д-р
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

УПОТРЕБИ НА РЕЛИГИОЗНОТО В ЕСЕИСТИКАТА НА ГЕОРГИ МАРКОВ И „ПЕТМИНУТКИТЕ“ НА ПЕТЪР УВАЛИЕВ

Резюме. Статията разглежда в сравнителен план кратките есеистични текстове, предназначени за четене по радиото, на двама от най-значимите представители на българската политическа емиграция във Великобритания през втората половина на ХХ в. – Петър Увалиев (1915–1998) и Георги Марков (1929–1978). Независимо от съществените различия между житейските и творческите траектории на тези автори, а също и между техните подходи по отношение на тоталитарния режим в Народна Република България, универсалната територия на религиозното се оказва подходяща за задочната им среща. Чрез тази среща търсим да осветлим общото и различното в начините, по които Марков и Увалиев употребяват религиозното, убеждавайки се още веднъж, че имаме работа с двама несъмнени майстори на българското слово, черпещи с любов и уважение от културната традиция, на която продължават да принадлежат.

Ключови думи: Петър Увалиев, Георги Марков, есе, религиозни мотиви в литературата

Започвам с малко предистория към темата, която има отношение и към юбилея на Огнян Ковачев, основен, но не единствен „виновник“ за появата на тази статия. Ако се изключи един много отдавнашен мой отзив за книгата на Владимир Костов „Българският чадър“¹, фигурата на Георги Марков се появи по-настоятелно на хоризонта ми във връзка с един проект под наслов „Липсващото звено“, който осъществихме съвместно със Сдружение „Харта“. Основният импулс на проекта да се насочи вниманието към значими и недооценени личности от близката българска история се „засрещна“ с инициативата за издаване на есетата на Марков, подета от Фондация „Комунитас“ и издателство „Рива“ почти по същото време: става дума за периода 2015–2019 г.² Пак

¹ Става дума за първото ѝ издание от 1990 г.

² МАРКОВ, Г. *До моя съвременник*. Есета. Съст. и предг. Т. Николов. София: Комунитас, 2015; МАРКОВ, Г. *Ненаписаната българска харта*. Есета. Част 2. Съст. Т. Николов. София: Комунитас, 2016; МАРКОВ, Г. *Ходенето на българина по мъките*. Есета. Част 3. Съст. Т. Николов. София: Комунитас, 2016; МАРКОВ, Г. *Колективният фалш*. Есета. Част 4. Съст. Т. Николов, посл. Б. Кунчев. София:

около това време проведохме ценен за мен разговор с О. Ковачев по въпроса за вдвояването и противопоставянето на Георги Марков и Петър Увалиев в българското културно съзнание и за възможните екстрали-тературни причини за това³.

След този разговор фигурата на Увалиев вече ме бе заинтригувала сериозно, но едва доста по-късно, трябва да е било през 2020 г., си набавих единия том с неговите „петминутки“, който всъщност беше втори в хронологията на издаването им⁴. Очарова ме както библиофилското оформление на изданието, така и удоволствието да го разгръщам и да намирам неочаквани ракурси към (уж) познати неща. След това реших, че трябва да си купя непременно и първата част, което не отлагах дълго⁵. Неусетно приближи и юбилеят на Огнян и ентузиазираните по-млади колеги от катедрата подеха тайната инициатива за отбелязването му. Помислих си, с оглед на предвидената от тях за конференцията проблематика, че вероятно няма да има кой да се захване с тази важна линия в творческите интереси на доц. Ковачев, свързана с фигурата на Петър Увалиев, – и познах. Обаче си рекох, че трябва да се опитам да се позанимая не само с Увалиев, а и с този, на когото той (гласно или негласно) е противопоставян – Г. Марков, и то през призмата на проблем, който би

Рива, 2019. Трябва да се отбележи, че значителна част от есетата, поместени в тези книги, се издават за първи път след публикуването им електронно в Портал „Култура“.

³ И наистина: на един внимателен читател на четиритомното издание с есета на Марков, какъвто се опитвах да бъда, не можеше да не направи впечатление, че името на Увалиев не присъства, не е споменато никъде (първите три тома са снабдени с именни показалци и това е лесно да се установи, в четвъртия, от 2019 г., това е по-трудно за забелязване, но все пак е достоверно). Същото важи и за двата тома на Увалиев, за които ще стане дума след малко, в обратен смисъл. Поне в смъртта е добре духовете на тези двама значителни български интелектуалци емигранти, на които не са липсвали и по-преки, и по-косвени допирни точки, да бъдат помирени.

⁴ УВАЛИЕВ, П. *Пет минути с Петър Увалиев*. Радиобеседи. Част II. Съст. О. Ковачев. Под общата ред. на О. Ковачев и Хр. Ковачева. София: Агата-А, 2020.

⁵ УВАЛИЕВ, П. *Пет минути с Петър Увалиев*. Радиобеседи. Част I. Съст. О. КОВАЧЕВ. Под общата ред. на О. Ковачев и Хр. Ковачева. София: Агата-А, 2015. В предговора към тази част съставителят обръща специално внимание на „неслучайния“ избор на издателството, което, освен всички останали достойнства на изданията си, умее да ги предлага във „великолепн[о] художествено оформление“ (КОВАЧЕВ, О. *Пет минути за Петър Увалиев*. – В: УВАЛИЕВ, П. Цит. съч., с. 9–18, с. 16). В същия предговор се мярва за миг и името на Любен Марков, първи братовчед на Г. Марков и автор на шеговития неологизъм „увализъм“, отнесен към оригиналните заглавия на Увалиевите „петминутки“ (цит. съч., с. 12), но и тук името на братовчед му, писателят, не се появява.

било добре по-скоро да ги обединява, отколкото да ги разделя. Намерих такъв проблем в сферата на религиозното (по-надолу ще се изяснява какво по-точно ще разбирам под това понятие в случая), на отношението към него в текстовете на двамата автори; на начините, по които то се ползва и функционира при единия и при другия.

Преди обаче да се опитам да сближа Увалиев и Марков, ще направя обратното – ще ги разгранича в две отношения, опирайки се на по-общите си впечатления от прочита на техните творби.

1. Разграничение между Г. Марков и П. Увалиев като есеисти

Нека първо да направя една уговорка: наричам тук и двамата автори „есеисти“ за удобство, давайки си сметка, че си служи с голяма степен на терминологично приближение. И П. Увалиев, и Г. Марков не са само есеисти, произведенията и на двамата трудно могат да се поместят под един жанров знаменател.⁶ Но в случая нас ни интересуват тъкмо тези техни творения, които в най-голяма степен отговарят на онова по-скоро интуитивно усещане за есе, което в българското културно пространство е обрисувано сполучливо преди много години в краткото „есе за есето“ на Петър Йорданов, озаглавено „Мисли за есето“.⁷ Нека да припомним част от тези най-важни твърдения на автора, които смятам, че са валидни в голяма степен и за „петминутките“ на Увалиев, и за есеистичните творения на Марков: независимо от своя непосредствен повод, есето изнася на преден план „асоциациите на една оригинална мисъл“ (1), разливаща се „в свободна и красива игра“ (2), и поставяща нещата „в ново осветление и неочаквана перспектива“ (3).⁸ По-нататък авторът доразгръща заявеното, като добавя: близостта на есето до парадокса; необходимостта да е налице „оригинален човек“ (синоним на „несрещаш се често човек“), за да го сътвори; високата степен художественост на есеистичната творба, както и привидната липса на ограничения пред създаващия го, зад която обаче се крие трудно постигнатият баланс между „свобода и мярка“; синтетичния характер на есеистичното писане и накрая – сходството между призиванието на есеиста и на поета – сходство, изразяващо се в това, че убедителността на написаното от него се дължи не само на „логичната последователност на мисълта“, но и на „естетическата перспектива, в която тя е разположена“ и която се постига в сферата на „тайната“, т. е. на вдъхновението.⁹

⁶ Още повече, че има автори, които подчертават, че есето е „по-скоро начин на възприемане и „употреба“ на света“, отколкото жанр (РАДЕВ, И. Есе – есеистично – есеистика. – В: *Есето в литературата & в обучението по литература*. Велико Търново: Слово, 1998, с. 5–9, с. 5 и сл.).

⁷ ЙОРДАНОВ, П. Мисли за есето. – В: *Избрани български есета*. Варна: Георги Бакалов, 1981, с. 215–218.

⁸ ЙОРДАНОВ, П. Цит. съч., с. 215.

⁹ Пак там, с. 216–217.

Сега вече мога да се заема с разграничението между двамата творци, направено на макроравнището на тяхното есеистично творчество като цяло. При Г. Марков и П. Увалиев улавям различен вид патос в основата на есеистиката им: при първия – патосът е носен от опозицията между тоталитарната „система“ и човека: докато системата не бъде разградена, човекът не може да се самопостигне, да се разгърне, да реализира потенциала си, затова акцентът е в разобличаването на самата система, на нейните социални и пропагандни механизми. Това е приоритетната задача пред есеиста, която е свързана и с културно-историческия контекст на сътворяването на есетата му – края на 60-те и 70-те години на ХХ в. (затова го и слагам пръв, впрочем, не по възраст, а по време на сътворяване на разглежданите текстове), когато т. нар. „социалистически лагер“ навлиза в нов период на идеологическа стагнация, може да се каже и „застой“¹⁰, след крехките и попарени надежди на Пражката пролет – нещо като нова, завърнала се „зима“, ако си послужи с природна метафора.¹¹ Патосът, на чиито криле се „носи“ есеистиката на Увалиев (макар това да звучи твърде помпозно като за неговия натюрел), е различен: „по-полека и по-внимателно с „разграждането“, моля!“ Става дума за разграждане, което е започнало съвсем реално – не само в сферата на идеите, но и в съвсем „осезаемото“ пространство на цялостното обществено-политическо и стопанско преустройство на България след 1989 г. – есетата от двата тома с „петминутки“ са сътворени и излъчени по ВВС в края на 80-те и през 90-те години на миналия век.¹² Увалиев наблюдава със съпричастие, но и с безпокойство, отдалеч и понякога отблизо, процесите, които се случват в родината му, за да ги сподели „по въздуха“ със своите сънародници.

Бих казал, че и по натура, по вътрешни дадености и предразположения, двамата автори са твърде различни – Г. Марков усещам като човек, който лесно се пали, който се вдава цял в каузата, на която се е посветил към момента; който влага много чувства в това, което пише; като автор, склонен към обобщения и типологизиране, без обаче да е повърхностен или да му липсва аргументация, тъй като е надарен с умения и за анализ.¹³ Увалиев схващам по-скоро като скептичен дух, обик-

¹⁰ Става дума за управлението на Л. Брежнев (1964–1982), който наследява Н. Хрущов, и особено за последните години на това управление.

¹¹ Марков употребява подобни природни метафори по отношение на усещането в България още след трагичния финал на погазания опит за обществена промяна в Унгария през 1956 г. (МАРКОВ, Г. *Задочни репортажи за България*. София: Профиздат, 1990, с. 113).

¹² О. Ковачев посочва изрично периода 1988–1998 г., обхващаш де факто десетилетието до самата кончина на Увалиев (КОВАЧЕВ, О. Цит. съч., с. 16).

¹³ Особено характерна, в контекста на неговата есеистика, е склонността му да разглежда, анализира и „описва“ (или представя) света – социален и

новено леко отстранен от предмета на своите разсъждения; нерядко подлагащ на съмнение собствените си мнения и съображения (вкл. и смисъла на писането си, особено с напредването на годините), но при всички случаи стремящ се да бъде честен с невидимите си събеседници. В подхода му към есеистичното писане бих го оприличил донякъде, *toute proportion gardée*, на един български „Монтен“ на ХХ в.¹⁴, чийто пишещ аз през цялото време е наясно със собствените си лимити като човек, хуманитарист и ерудит, но, за разлика от Монтен, като че ли държаш повече на изреченото, отколкото на написаното, т.е. можем да търсим при него любовта към устното слово, характерно за древните елини, нещо сократовско дори, а инак, в български контекст, и нещо Никола-Георгиевско (на корицата на втория том виждаме П. Увалиев и проф. Георгиев в близък дружеско-колегиален диалог), което си кореспондира добре със споменатия скептичен дух¹⁵, но върви и по линия на виртуозността в използването на българската реч и, не на последно място, по отношение на разбирането му за културата като всеобхватна и най-важна духовна дейност, за чието култивиране и поддържане – на всички социални равнища – трябва да се полага обмислена и целенасочена грижа¹⁶.

При Г. Марков се затруднявам да открия подобен убедителен аналог в амплото му на есеист – чужд или български, което не е беда, защото придава на позицията му по-голяма уникалност, но пък го вписва трудно в някаква традиция изобщо, превръща го в самотен и необичаен глас, може би без предходници и съвременници от същата порода.

индивидуален, в опозиции, напр. Изток vs. Запад, което не означава, че Западът е представян задължително безкритично, в розова светлина.

¹⁴ В радиобеседата „Огледално“ Увалиев нарича Монтен „непринуден мислител“; мислител, „от когото непрестанно се уч[и] бурно да чувств[а] и лазурно да мисл[и]“ (УВАЛИЕВ, П. *Пет минути...* II, с. 33; оттук нататък двете части на двутомника ще бъдат цитирани съкратено по този начин). Отдава му специална и непресторена чест и в радиобеседата „Четири века искреност“, която може да се определи и като апология на искреността във време, предпочитащо да загърби „завета“ на френския мислител от шестнадесетото столетие за „безпрекословна искреност“, – завет, направил възможно откриването на себе си у себе си като „неочаквана Америка“ (цит. съч., с. 473-474). Възможно е двете цитирани места да не са единствените в двутомника на Увалиев, където Монтен е „призован“ за свидетел на нашето съвремие (би било добре в следващи издания на текстовете му да се помисли за показатели на многобройните имена, споменати в тях), но и те стигат, за да очертаят първостепенното му значение за (само)рефлексията на техния автор.

¹⁵ Дистанцирано-критичното отношение към политическата сфера като такава, характерно и за двамата, се явява по-частен аспект на същия скептицизъм.

¹⁶ Вж. напр. радиоесето „Общата култура е духовност“ (УВАЛИЕВ, П. *Пет минути...* II, с. 375-377).

При следовниците положението изглежда малко по-отрадно, особено ако следваме известното убеждение на Унамуно, че и един достоен ученик е достатъчен, за да пребъде чрез него делото на неговия учител.¹⁷

Нека да се насочим сега към „сближаването“ между двамата автори чрез срещата им на терена на религиозното.

2. Религиозното при П. Увалиев и при Г. Марков – начини на употреба

Какво се оказва, когато се заех с присъствието на религиозното при двамата автори: наличието на определени елементи от него бе очевидно; по-трудно бе да се назове конкретният вид употреба на религиозното. И при двамата автори успявам да разгранича една по-външна, макар и не декоративна, употреба на религиозното, и една по-вътрешна употреба. Първата не засяга самата духовна сърцевина на религиозното, а по-скоро го ползва като словесен „арсенал“ – при Увалиев този арсенал най-често е стилистичен, затова може да се говори за експресивна употреба на традиционни религиозни теми и мотиви и главно на религиозния език, а при Марков – арсеналът е символичен, т. е. стъпва се върху универсалната символика на религиозното, но употребата ѝ най-често е метафорична, т. е. ползва се, за да бъдат означени определени явления и процеси – било в обществото, било в отделния индивид (като от тях не е изключен и самият есеист). Ще се задоволя с по един показателен пример от двамата автори. В радиоесето на Увалиев „Панихида за демокрацията“ имаме саркастична употреба на следния израз, който препраща към сферата на църковния дискурс: „о дяволе почившата германска лъже-демократическа република“ (вместо „о

¹⁷ Може би Димитър Бочев се явява, поне на съзнателно (може да се каже и интенционално) равнище, най-ясно различимият следовник и безрезервен застъпник за делото на Г. Марков в емиграция; той го припознава и като „учител“, и като най-близък приятел, опитва се да покаже последователно и със силна лична съпричастност, че личността на Марков и примерът на тази личност са уникални и напълно достойни за следване и претворяване от идните поколения в България (вж.: БОЧЕВ, Д. *Несъгласни думи. Портрети и размисли*. Есета. Том I. Пловдив: Хермес, 2016). В изследването си „Георги Марков. Снимки с познати“ Инна Пелева проблематизира силно „митологизирания“ според нея образ на емигрантския Георги Марков (контрастиращ с предемигрантския, „негатив“ от който можем да намерим например в книгата на сценариста В. Бранев „Следеният човек“ от 2007 г.), превърнат от хора като Д. Бочев в „статуя“, без да оспорва правото на автора на „Несъгласни думи“ да има своя (най-малкото непълна, според нея) версия за почитания от него герой (който всъщност е искал да бъде писател, а не Герой), обръщайки внимание върху уговорката, направена от самия Бочев, че неговият образ на Марков не претендира за обективност (ПЕЛЕВА, И. *Георги Марков. Снимки с познати*. София: Кралица Маб, 2017, с. 33, 98).

Боже почившата“)¹⁸, а в есето на Марков „Студентът и политикът“ намираме твърдението, че „[...] у всекиго живее по един студент и по един политик, което вероятно представлява съвременният вариант на Бог и Дявол – съквартиранти.“¹⁹

Когато говорим за по-външния пласт на религиозното при двамата автори, няма как да не засегнем въпроса за обвързаността на Увалиевото писане (и говорене!) с традицията на Евтимиевата книжовна школа и по-специално на онази специфична техника на изграждане на текста, която науката е приела да нарича „плетение словес“. По този повод О. Ковачев отбелязва следното в своя предговор към втората част с „петминутки“ на този, когото на Запад познават като Пиер Рув: „Влиянието (на стила „плетение словес“ върху стила на П. Увалиев – б. м., К. М.) намира израз в целенасочената употреба на сложни съществителни имена, на редки и архаични думи и изрази, които допълнително остраничават речта, във виртуозното му умение да изгражда звукописни вериги и да ритмизира изказа с помощта на редове от алитерации, преднамерени граматични и терминологични нарушения, дори на езикови пародии.“²⁰ Забелязваме, че Увалиев творчески претворява някои от принципите на Евтимиевата школа – архаизацията и ритмизацията на речта, ораторските похвати при изграждането ѝ, използването на висока книжовна лексика, подчертания лиризъм и стремежа към красота на словото, върху които изследователите на явлението са акцентирали отдавна²¹. Други пренебрегва – наред с високата книжовна лексика в есетата му ще се намерят и немалко изразителни думи от разговорната реч, а споменатите езикови пародии имат общо повече с особеностите на скептичния му дух, за които стана дума по-горе, отколкото със стриктните езиково-стилски изисквания на патриарх Евтимий и последователите му. При всички случаи обаче те говорят за голямата му любов към българското слово – през вековете и в съвременността; за уменията му да съчетава погледа към вчера със загрижеността за днес и надеждата за утре.

Втората, по-вътрешна, или „сърцевинна“ употреба на религиозното, се появява често в контекста на конкретен морален казус, който би могъл да отведе, в един или друг момент от развитието на есето, и до специфично религиозни смисли, до теми и мотиви, „зву-

¹⁸ УВАЛИЕВ, П. *Пет минути...* II, с. 384.

¹⁹ МАРКОВ, Г. *До моя съвременник...*, с. 126.

²⁰ КОВАЧЕВ, О. Към читателя. – В: УВАЛИЕВ, П. *Пет минути...* II, с. 9–12, с. 12.

²¹ Напр.: ПЕТКАНОВА, Д. *Старобългарска литература. Част II (XIII–XVIII век)*. София: Наука и изкуство, 1987, с. 76–79; ЙОНОВА, М. Търновска книжовна школа. – В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен справочник*. Велико Търново: Абагар, 2003, с. 523–524.

чащи“ до голяма степен в синхрон с едно традиционно юдео-християнско тълкуване на нещата. Така се случва в радиобеседите на Увалиев, когато той ни говори (нееднократно при това) за трагичната съдба на светлата в духовно-нравствено отношение личност на редактора на в. „Свободен народ“ Цвети Иванов „от чисто по-чисто социалист и мирянски християнски светец“²², и за поведението му на скалъпления срещу него процес²³, или успоредява, в „Панихидно“, саможертвата на францисканския монах М. Колбе в Освиенцим със самоотрицателната любов на майка му, учителката Гина Увалиева, която е благословила сина си при напускането на България, с пълното съзнание за това, което ще се стовари върху нея, родилата „родоостъпник“²⁴. При Марков – както в есетата от четирите тома, така и в „Задочни репортажи“ – често някакъв традиционен християнски празник и отбелязването му дават повод за съпоставки, разсъждения и изводи за действителността, някогашната и сегашната, българската и английската; изводи и за хората, които я населяват и за техния живот – така е например в есето „Бъдни вечер“ от първия том, в което религиозната традиция е добра, защото събира рода, източник е на памет и идентичност.²⁵ По подобен начин, като „диалог“-противопоставяне между смислените (смыследаващите) ценности на миналото и кухите псевдоценности на тоталитарното българско настояще, са построени и „Нашата Коледа“, „Български Великден“ и „Доклад за осъвременяване на посрещането на Новата година“ от втория том с есета²⁶, „Великденските камбани на „Александър Невски“ и „Коледен разказ“ от третия²⁷, „Посегателство срещу вековете“ и „Дядо Коледа и дядо Мраз“ – от четвъртия²⁸ (в последната творба диалогът между времената се осъществява съвсем пряко – чрез срещата между двамата легендарни герои – оригиналният и неговият социалистически сурогат. Примерите от „Задочните репортажи“ са известни и се движат в същата посока на разгръщане и внушение.

Когато става дума за сърцевинна употреба на религиозните теми, мотиви и образи обаче, най-представителни се явяват онези есеистични творби на Марков и Увалиев, които клонят в най-голяма

²² В „петминутката“ със заглавие „Не презирайте призраците“ (УВАЛИЕВ, П. *Пет минути...* I, с. 438).

²³ По-надолу ще разгледам подробно радиобеседата „Христово“, в която христоподобието на Цв. Иванов е сред най-важните „моменти“ в развитието на есеистичния сюжет.

²⁴ УВАЛИЕВ, П. *Пет минути...* II, с. 81–83.

²⁵ МАРКОВ, Г. *До моя съвременник...*, с. 237–244.

²⁶ МАРКОВ, Г. *Ненаписаната българска харта...* с. 205–208; 209–216; 217–224.

²⁷ МАРКОВ, Г. *Ходенето на българина по мъките...*, с. 189–194; 195–220.

²⁸ МАРКОВ, Г. *Колективният фалш...*, с. 176–182; 195–203.

степен към това да бъдат изцяло (кон)центрирани върху религиозните послания, смисли, внушения (както ги разбират техните автори), а центърът, когато става дума за юдео-християнската религия, няма как да подмине личността и учението на Исус Христос. Тъкмо две такива творби ни предстои да разгледаме, но преди това нека ми бъде позволено да споделя едно аналитично наблюдение. Четейки есеистиката на Г. Марков и П. Увалиев, забелязвам и при двамата една относително устойчива, повтаряща се структура от три компонента, която включва:

1) Повод за написването на есето, т.е. онова, което тласка есеистът да тръгне в посоката, в която ще се движи творбата му, съдействайки за формулирането на някакво съществено за него питане.

2) Лансиране на основната начална теза, до която го е довело движението на мисълта и/или на чувството и от която есеистът се оттласква. Нейната основателност и валидност ще бъде изпитана чрез прекарването ѝ през призмата на различни аргументи.

3) Тъй като началната теза обикновено предполага по-широк или по-частен проблем, есето се придвижва към очертаване на повече или по-малко на брой възможности (може да се задоволи и с една), функциониращи като контрапункт на началната теза и предлагащи път за решение на набелязания проблем. Става дума за една втора теза, която образува смисловото ядро на цялото есе и която също е разгърната и подложена на „проверка“ през призмата на субективната, непретендираща за всеобхватност гледна точка на есеиста. От смисловото ядро произтича закономерно заключителната част на есето, често пъти под формата на силно заострена поанта²⁹.

Ето как набелязаната триделна структура може да бъде онагледена чрез есето на Марков от 1973 г. „Обичай ближния си“³⁰:

²⁹ Възможността да се изведе подобна структура вероятно не е без връзка с онази структурна особеност на есето, сродяваща го, според М. Епщайн, с мита, която той назовава негово „парадигматично устройство“ или още „парадигматична организация на изказването“; за разлика от ситуацията в мита, в есето тя е „напълно съзнателно“ изявена от автора му (ЕПЩАЙН, М. Есе и мит. – В: *Есето в литературата & в обучението по литература*. В. Търново: Слово, 1998, с. 39; 41; в книгата името на автора е дадено като Епщейн).

³⁰ МАРКОВ, Г. *До моя съвременник...*, с. 230–237. Първата му публикация е в сборника „Когато часовниците са спрели“, издаден през 1991 г. В рамките на таблицата ще препращам в скоби само към съответната страница от текста на есето.

Таблица 1

Компоненти в триделната структура на есето	Какво съответства на тях в конкретното есе
1) Повод за написването на есето; съществено за есеиста питане	„неразрешената за празнуване мрачна и студена Коледа, с изчезващи вековни обичаи“, която дава повод „[...] човек да се замисли за себе си, да се върне назад и да се запита: светът ли се промени, или аз се промених?“ (с. 230; ето го „същественото питане“)
2) Основна начална теза и „изпитването“ ѝ през призмата на различни аргументи; набелязване на проблем	Макар „житейските условия навред по света да са вече по-поносими (спрямо някога – б. м., К. М.)“ налице е „НАМАЛЯВА[НЕ] НА НАДЕЖДИТЕ“ (главните букви са на Г. Марков – б. м., К. М.): „От всичко, което виждам, слушам и усещам, имам огромното и непосредствено чувство, че светът, или ние самите, сме станали по-безнадеждни.“ (с. 230). Сред аргументите, „изпитващи“ тезата, ще изтъкна само два: изминалите почти две хиляди години, които би трябвало да са предизвикали „велики промени“ – не в „декора“ и не по отношение на развитието на науката и техниката, а „в развитието на човешките отношения – обществени и лични“ (1); усъмняването в по-голямата степен на цивилизованост при подхода към политическите противници (2); и чувството за несигурност, което, според автора, владее съвременните хора и е съизмеримо с това на древните, но с посока „отвън навътре“, т. е. по отношение на „нашите собствени характери, поведение, отношения“ (с. 231) (3); и в добавка: „инфлацията на думи без стойност“, които ни заливат (с. 232) (4).

<p>3) Възможности или възможност – контрапункт на началната теза, за евентуално решаване на набелязания проблем = втора теза, разгърната и подложена на „проверка“; заключителна част, която произтича от смисловото ядро на текста</p>	<p>след повтаряне на началната теза (че „светът е станал по-безнадежден“, с. 232) се формулира нейният контрапункт, свързан с появата, преди 1973 години, на „онзи, когото наричаме Божи син“ и който – във време, идентично по ред черти с нашето, „идв[а] да каже: „Обичай ближния си.“ (с. 232)³¹ – „най-простата и най-ясна мисъл някога произнесена на земята“, явена от Христос като отговор „на всички трагични въпроси“ и поставена от него (за разлика от „древни[те] мъдреци“) като „основен закон на човешките отношения, като синтез на мъдрост и светлина към бъдещето“ (с. 232); най-важната част от „проверката“ на основната теза минава през две скъпи на Г. Марков идеи: за „РАЗБИРАНЕТО на ближния“, не просто като предусловие за възлюбването му, а като израз на любов, който прави възможен ПРИБЛИЖАВАНЕТО до Другия и постигането на предполагаемата и желана в човешките отношения взаимност („когато хората се срещат“) (с. 234). Другата идея е свързана с омразата, като следствие от неразбирането: „<i>Мога да кажа съвсем категорично, че не зная разбиране, което да не е довело до любов, и не зная омраза, която да е довела до разбиране.</i>“ (с. 235; к. м., К. М.) Поантата на есето преутвърждава втората теза, като я полага в перспективата на съдбовен за човечеството избор: или–или.³²</p>
---	--

Ще добавя тук само кратък коментар, във връзка с омразата: от други есета на Марков става ясно, че омразата според него е присъща на тоталитарното общество, тя е култивирана, насърчавана и подкрепяна в него – типичният пример е с постоянното търсене на „врагове“ под и над път; когато ги няма, те се „изобретяват“, защото трябва да има кого да мразиш. Показателен е следният пасаж от „Задочните репортажи“, който задава не само траен мотив в цялата книга (и творчество на Марков след 1969 г.), но и трайна призма за тълкуване, разбиране и представяне на случилото се и случващото се в тоталитарна България:

³¹ С точка – не с удивителна. Кое го прави „тихо“ императивен.

³² Да следва Христовата повеля или да загине.

Целта на новите властници беше да смразят хората, да ги опълчат един срещу друг. Години след това можех да наблюдавам последователното и педантично прилагане на тази теория на „Разделяй и владей“. Това пък естествено доведе до желанието всеки да бъде човек някому, т.е. всеки да се заслони под крилото на някой силен, като му служи. Защото разделението не беше само долу, в низините, а и горе, по върховете, където се водеше борба на живот и смърт между разните партийни групировки и главно между пристигналите от чужбина съветски агенти начело с Георги Димитров и Вълко Червенков и, от друга страна, местните партийни ръководители. Впоследствие тази борба щеше да приеме различни други форми, но никога нямаше да стихне, защото целта беше никой да не е сигурен, всеки да се бои. Твърде скоро от наивни и невинни млади хора, свързани с естествени човешки и приятелски връзки, с любов и вяра към хората и света, ние се превърнахме в призраци на подозрението, страха и взаимната омраза, в маркирано стадо, където всеки се опитваше да избуца съседа си, за да спечели сам няколко минути повече. Ние вече бяхме „другари“.³³

А ето и ситуацията с триделната структура на есето „Христово“ на П. Увалиев³⁴:

Таблица 2

Компоненти в триделната структура на есето	Какво съответства на тях в конкретното есе
1) Повод за написването на есето; съществено за есеиста питане	Настъпването на празника Рождество Христово (през 1995 г.), което подтиква есеиста да сподели със слушателите си „своето преклонение пред върховното величие на Божественото“ (с. 341). Имплицитното питане, което се появява на това равнище на есето, би гласяло: може ли подобно преклонение да се съчетае с „невяра в традиционния образ на триликкия Бог“ (с. 341), а отговорът на Увалиев е, че не само може, но и често се случва и този факт не обезсмисля предварително самото начинание на есеиста. ³⁵

³³ МАРКОВ, Г. *Задочни репортажи за България*. София: Профиздат, 1990, с. 7.

³⁴ УВАЛИЕВ, П. *Пет минути...* II, 341–343.

³⁵ В началото на есето се изявява тънкото чувство за хумор на автора, с което той определено е надарен, и което е по-трудно (но не и невъзможно) да се открие при Г. Марков.

<p>2) Основна начална теза и „изпитването“ ѝ през призмата на различни аргументи; набелязване на проблем</p>	<p>Началната теза се оттласква от едно принципно положение, скрепено с авторитета на бл. Августин³⁶, че „вярата предшества разсъдъка“ (с. 341), ерго, без вяра, няма как да се проникне в нещата, свързани с „необяснимото“ (в този контекст се появява и думата „необяснимо“), а пък самата вяра (така стигаме и до началната теза) е „дарование“, подобно на други дарования (споменати са художествени такива) и като такова, като „Божи дар“, „не е дадена всекиму“ (с. 342). Проблемът тогава е какво изобщо може да разбере лишеният от „произволно[то] духовно дарование“ човек, това дарование, което му е нужно, за да се „прероди“ то във вяра, както го формулира есеистът – една представа, „смущавала“ дори „дълбоко верующия Достоевски“ (с. 342; има се предвид притчата за Великия инквизитор от „Братя Карамазови“)³⁷.</p>
<p>3) Възможности или възможност – контрапункт на началната теза, за евентуално решаване на набелязания проблем = втора теза, разгърната и подложена на „проверка“; заключителна част, която произтича от смисловото ядро на текста</p>	<p>Смисловото ядро на текста е свързано с твърдението (= втора теза), че „негодността“ на човека да „възприем[е] изцяло Божията вяра“ не означава, че той „безропотно приема[а] пълното господство на злото“ (с. 342). Използваните по-нататък аргументи се базират върху фундаменталното противопоставяне между човека и животното, в което противопоставяне не е идеализиран нито единият, нито другият член на опозицията, но се провижда шанс за човека да превъзмогне „едноставния инстинкт за самосъхранение“, шанс, даден му от неговата „природн[а] раздвоеност“ между доброто и злото (с. 342).</p>

³⁶ Важен за Увалиев и защото е завършил Католическия колеж „Свети Августин“ в Пловдив.

³⁷ Подразбира се: а какво остава за не толкова вярващия Увалиев?

Заклучителната част на есето се връща към началния мотив за „преклонението пред Божественото“, като преутвърждава централната за текста теза: „дори когато не сме одарени с вярата в чудото на Христовото възкресение, нашият надживотински разсъдък ни подканя да се преклоним пред величавата саможертва на Христовото Разпятие“ (с. 342–343; к. м., К. М.). Тази теза е едновременно конкретизирана и субективизирана чрез „надземна[та] саможертвеност“ на редактора на опозиционния вестник „Свободен народ“ – Цвети Иванов, на която есеистът е бил „слисан свидетел“ (с. 343). Поантата на есето е изведена отгук, защото приведенният пример е показал със сила по-голяма от тази на невярващия или невярващ изцяло „разсъдък“, че „[...] Христос непрестанно се преражда и ще се преражда навеки веков в душите и деянията на безброй безименници, които се жертват за децата си, за близките си, за народа си и даже за враговете си.“ (с. 343)

Основен извод, произтичащ от сравнението на двете есета е, че територията на религиозното се оказва наистина такава *територия, където Увалиев и Марков успяват да се „срещнат“*. Виждаме, че Марков е привлечен главно от Христовото учение, без за него да е от ключово значение какъв точно е бил действителният онтологичен статус на онзи, когото наричаме Божи син³⁸, докато за Увалиев са важни христоподобните в поведението си личности като М. Колбе, Цв. Иванов, Г. Увалиева, но и той не обвързва своето преклонение пред „Божественото“ с никакви строги изисквания от църковно-канонично естество. И при Увалиев, и при Марков появяването на религиозното е възможност за „слизване“ към „корените“ на собственото – лично и родово – минало, за търсене на „мост“ между някога и сега, между далечното и близкото, чуждото и своето. Все пак в есеистиката на Г. Марков неговата поява обикновено е съпътствана от или дава повод за критика към антирелигиозния, антитеистичен характер на комунистическия тоталитарен режим, докато при П. Увалиев специфичен акцент е набелязването на такъв благороден идеал, чрез който се търси обединяващите за хората изобщо или за българите в частност културни ценности – отвъд разде-

³⁸ Написан с малко „с“ в текста на есето.

лителните линии между тях и особено отвъд тези, които той възприема като конюнктурни, като злободневно-политически³⁹.

Вместо епилог, или за гласовете на Георги Марков и Петър Увалиев днес

Струва ми се, че във времена на усилен и основополагащ културен градеж ни е по-нужен като че ли гласът на Увалиев (подразбира се: и подобни на него гласове), глас, който (да) „раздипля“ многообразието на социокултурния живот, неделима част от което е и животът на езика, във всичките му цветове и нюанси, в благородните му съзвучия и в какофонията на дисонансите му. Във времена, в които тоталитарните и авторитарни рефлексии се събуждат, надигат и започват да вземат връх в обществото (и у самите нас), ни е по-нужен сякаш гласът на Г. Марков (подразбира се: и подобни на него гласове) – за да назове достатъчно категорично моралното зло и да ни призове към моралното добро, а за него то се състои във философията на отговорното, но и свободно изграждане на личността и в творческото ѝ разгръщане, невъзможно и немислимо в която и да е тоталитарна система.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

БОЧЕВ, Д. *Несъгласни думи. Портрети и размисли*. Есета. Том I. Пловдив: Хермес, 2016.

ЕПЩАЙН, М. Есе и мит. – В: *Есето в литературата, в обучението по литература*. Съст. И. Радев, Р. Мишева. Велико Търново: Слово, 1998, с. 53–62.

ЙОНОВА, М. Търновска книжовна школа. – В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен справочник*. Съст. Д. Петканова. Велико Търново: Абагар, 2003, с. 523–524.

ЙОРДАНОВ, П. Мисли за есето. – В: *Избрани български есета*. Съст. З. Петров. Варна: Георги Бакалов, 1981, с. 215–218.

КОВАЧЕВ, О. Пет минути за Петър Увалиев. – В: УВАЛИЕВ, П. *Пет минути с Петър Увалиев. Радиобеседи*. Част I. Съст. О. Ковачев. Под общата ред. на О. Ковачев и Хр. Ковачева. София: Агата-А, 2015, с. 9–18.

КОВАЧЕВ, О. Към читателя. – В: УВАЛИЕВ, П. *Пет минути с Петър Увалиев. Радиобеседи*. Част II. Съст. О. Ковачев. Под общата ред. на О. Ковачев и Хр. Ковачева. София: Агата-А, 2020, с. 9–12.

МАРКОВ, Г. *Задочни репортажи за България*. София: Профиздат, 1990.

МАРКОВ, Г. *До моя съвременник*. Есета. Съст. и предг. Т. Николов. София: Комунитас, 2015.

МАРКОВ, Г. *Ненаписаната българска харта*. Есета. Част 2. Съст. Т. Николов. София: Комунитас, 2016.

³⁹ Ср. „неприязната“ му към „всяко еднопосочно партийно правоверие“ (УВАЛИЕВ, П. *Пет минути...* II, с. 19).

МАРКОВ, Г. *Ходенето на българина по мъките. Есета*. Част 3. Съст. Т. Николов. София: Комунигас, 2016.

МАРКОВ, Г. *Колективният фалиш. Есета*. Част 4. Съст. Т. Николов. Посл. Б. Кунчев. София: Рива, 2019.

ПЕЛЕВА, И. Георги Марков. *Снимки с познати*. София: Кралица Маб, 2017.

ПЕТКАНОВА, Д. *Старобългарска литература. Част II (XIII–XVIII век)*. София: Наука и изкуство, 1987.

РАДЕВ, И. Есе – есеистично – есеистика. – В: *Есето в литературата & в обучението по литература*. Състав. И. Радев, Р. Мишева. Велико Търново: Слово, 1998, с. 5–9.

УВАЛИЕВ, П. *Пет минути с Петър Увалиев*. Радиобеседи. Част I. Съст. О. Ковачев. Под общата ред. на О. Ковачев и Хр. Ковачева. София: Агата-А, 2015.

УВАЛИЕВ, П. *Пет минути с Петър Увалиев*. Радиобеседи. Част II. Съст. О. Ковачев. Под общата ред. на О. Ковачев и Хр. Ковачева. София: Агата-А, 2020.

REFERENCES

BOCHEV, D. *Nesaglasni dumi. Portreti i razmisli. Eseta* [Uncompliant Words. Portraits and Reflexions. Essays]. Vol. I. Plovdiv: Hermes [publ.], 2016.

EPSHTEYN, M. Ese i mit [Essay and Myth]. In: I. RADEV, R. MISHEVA (eds.). *Eseto v literaturata, v obuchenieto po literatura* [The Essay in Literature and Literary Education]. Veliko Tarnovo: Slovo [publ.], 1998, pp. 53–62.

YONOVA, M. Tarnovska knizhovna shkola [The Tarnovo Literary School]. In: D. PETKANOVA (ed.). *Starobalgarska literatura. Entsiklopedichen spravochnik* [Encyclopedic Dictionary of Medieval Bulgarian Literature]. Veliko Tarnovo: Abagar [publ.], 2003, pp. 523–524.

YORDANOV, P. Misli za eseto [Thoughts on the Essay]. In: Z. PETROV (ed.). *Izbrani balgarski eseta* [Selected Bulgarian Essays]. Varna: Georgi Bakalov [publ.], 1981, pp. 215–218.

KOVACHEV, O. Pet minuti za Petar Uvaliev [Five minutes for Petar Uvaliev]. In: UVALIEV, P. & O. KOVACHEV and H. KOVACHEVA (eds.). *Pet minuti s Petar Uvaliev. Radiobesedi* [Five minutes with Petar Uvaliev. Radio Broadcasts]. Part I. Sofia: Agata-A [publ.], 2015, pp. 9–18.

KOVACHEV, O. Kam chitatelya [To readers]. In: UVALIEV, P. & O. KOVACHEV and H. KOVACHEVA (eds.). *Pet minuti s Petar Uvaliev. Radiobesedi* [Five minutes with Petar Uvaliev. Radio Broadcasts]. Part II. Sofia: Agata-A [publ.], 2020, pp. 9–12.

MARKOV, G. *Zadochni reportazhi za Balgaria* [In Absentia Reports]. Sofia: Profizdat [publ.], 1990.

MARKOV, G. & T. NIKOLOV (ed.; Preface). *Do moya savremennik. Eseta* [To my contemporaries. Essays]. Sofia: Komunitas [publ.], 2015.

MARKOV, G. & T. NIKOLOV (ed.). *Nenapisanata balgarska harta. Eseta* [The unwritten Bulgarian Charter. Essays]. Part 2. Sofia: Komunitas [publ.], 2016.

MARKOV, G. & T. NIKOLOV (ed.). *Hodeneto na balgarina po makite. Eseta*

[The Bulgarians' Road to Calvary. Essays]. Part 3. Sofia: Komunitas [publ.], 2016.

MARKOV, G. & T. NIKOLOV (ed.). *Kolektivniyat falsh. Eseta* [The Total Falsity. Essays]. Part 4. Afterword: B. Kunchev. Sofia: Riva [publ.], 2019.

PELEVA, I. *Georgi Markov. Snimki s poznati* [Georgi Markov. Photos with acquaintances]. Sofia: Kralitsa Mab [publ.], 2017.

PETKANOVA, D. *Starobalgarska literatura* [Medieval Bulgarian Literature]. Part II (13th–18th Century). Sofia: Nauka i izkustvo [publ.], 1987.

RADEV, I. Ese – eseistichno – eseistika [Essai – in an Essayistic Manner – Essayistic Work]. In: I. RADEV, R. MISHEVA (eds.). *Eseto v literaturata & v obuchenieto po literatura* [The Essay in Literature and Literary Education]. Veliko Tarnovo: Slovo [publ.], 1998, pp. 5–9.

UVALIEV, P. & O. KOVACHEV and H. KOVACHEVA (eds.). *Pet minuti s Petar Uvaliev. Radiobesedi* [Five minutes with Petar Uvaliev. Radio Broadcasts]. Part I. Sofia: Agata-A [publ.], 2015.

UVALIEV, P. & O. KOVACHEV and H. KOVACHEVA (eds.). *Pet minuti s Petar Uvaliev. Radiobesedi* [Five minutes with Petar Uvaliev. Radio Broadcasts]. Part II. Sofia: Agata-A [publ.], 2020.

THE USE OF RELIGIOUS MOTIFS AND THEMES IN THE SHORT ESSAYS OF GEORGI MARKOV AND PETAR UVALIEV

Abstract. This paper compares the short essays of two of the most prominent Bulgarian political exiles in the United Kingdom in the second part of the 20th century – Petar Uvaliev (1915–1998) and Georgi Markov (1929–1978). Both authors wrote their essays to be aired on the radio – Markov wrote them for the Radio Free Europe, Deutsche Welle and BBC, whereas Uvaliev's texts appeared in the weekly BBC radio program *Five minutes with Petar Uvaliev*. Even though the life and writing trajectories of these authors differ significantly, as well as their perspectives on the totalitarian regime in People's Republic of Bulgaria, their writings find common ground in the exploration of religious ideas and stylistic devices. This article seeks to identify the similarities and the differences in the ways Markov and Uvaliev treat religious themes and motifs in their essays. The paper also highlights the great art of essay writing and their intimate and strong connection to the Bulgarian cultural tradition. *Keywords:* Petar Uvaliev (Pierre Rouve), Georgi Markov, essay, religious motifs in the literature

Kalin Mikhaylov, Assoc. Prof. Dr.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4585-1170>

Sofia University St. Kliment Ohridski

15, Tzar Osvoboditel Blvd, Sofia 1504

E-mail: kalin_m@slav.uni-sofia.bg